folk/ed. 2021; 27(2) 106 Ek
DOI: 10.22559/folklor.1726

Araştırma makalesi/Research article

Kadın ve Şeytan: Güney Sibirya Sahası Türk Halk Anlatıları Üzerine Bir İnceleme

A Study on Turkish Folk Narratives in the South Siberian Region

Kübra Yıldız Altın*

Öz

Evrensel bir olgu olan kötülük, insanoğlunun yaşamını her yönüyle etkilemiştir. Tarihin ilk dönemlerinde doğayla olan hayatta kalma mücadelesinde insanı tehdit eden her durum kötü olarak nitelendirilmiştir. Toplayıcılık ve avcılık ile başlayıp tarım toplumuna geçişle devam eden insanlığın kültür tarihinde kötü güce veya güçlere ilişkin inancın varlığı ve etkisi olagelmiştir.

Kötü güçlerin başında yer aldığına inanılan "Şeytan" hakkında Türk folklorunda çalışmalar yapılmış olmakla birlikte özellikle Güney Sibirya sahası anlatılarında "kadın" ve "Şeytan" ilişkisini ele alan bir incelemenin olmayışı bu araştırmanın çıkış noktasıdır. Türk kültürünün ortaya çıktığı coğrafya olan Sibirya sahasında bulunan ve arkaik unsurları barındıran anlatılar bu anlamda önemli veri kaynaklarıdır.

Geliş tarihi (Received): 01-03-2021 – Kabul tarihi (Accepted): 29-05-2021

* Dr. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi. kubrayildiz89@gmail.com. ORCID 0000-0001-9788-2844

Özellikle Şeytana ilişkin tasarımların yanında kadının Şeytanla ilişkilendirilmesi, Şeytan kadar kötü olması ve hatta Şeytanı aldatması hakkındaki anlatılar, Türk kültüründe kadın imajını anlama noktasında katkı sağlamakta ve bu olumsuz imajın sebeplerini açıklamaya imkân tanımaktadır.

Çalışmada kadın imajının ve rollerinin değişiminde ve dönüşümünde, anaerkil devreden ataerkil devreye geçiş sonunda yaygınlaşan eril söylemin ve gücün etkili olduğu düşüncesinden hareket edilmiştir. Bu noktada "toplumsallaşma" ve "toplumsal cinsiyet" algısı, bu düşüncenin itici gücü olarak kurgulanmıştır. Bu amaçla mitik unsurlar taşıyan ve özellikle "kadını" ve "Şeytanı" konu alan Güney Sibirya Türklerine ait (Altay, Tuva, Hakas) anlatılar tesadüfî örneklem yöntemiyle seçilmiş; iki olgu arasındaki ilişkinin günümüzdeki yansımaları da dikkate alınarak araştırma, kültürel feminizm bağlamında ve eleştirel bir yaklaşımla ele alınmıştır.

Anahtar sözcükler: *Güney Sibirya, anaerkil, ataerkil, toplumsal cinsiyet, kadın, Şeytan*

Abstract

Evil, which is a universal phenomenon affects various aspects of human life. In the early periods of history, every situation that threatened human beings in the struggle for survival with nature was described as bad. The cultural history of humans continued with gathering, hunting, animal husbandry and eventually the transition to settled life and agricultural society.

In this process, there is the presence and influence of belief in bad power or forces. Studies have been conducted in Turkish folklore about the "Satan", which is believed to be one of the leading evil forces. However, there is no study on the relationship between "woman" and "Satan" in narratives of the South Siberia and this is the starting point of the study. Turkish narratives in Siberian in general and the South Siberia in particular are important sources in this sense. In addition to the narratives about the association of women with Satan, being as bad as Satan and even deceiving Satan contribute to the image of women in Turkish culture and allow to explain the reasons for this negative image.

The roles and the image of women have changed and transformed from the beginning to the present. In this context, the main point of the study is the idea that masculine discourse and power became widespread after the transition from matriarchal to patriarchal period. At this point, the perception of "gender" and "socialization" has been constructed as the initiator of this idea. As a result, narratives from the South Siberian field (Altai, Tuva, Khakas), especially including "woman" and "Satan" have been selected by random sampling method in the study. Also, current reflections of the relationship between the two phenomena have been identified in this study. The relationship between these two phenomena has been critically examined in the context of cultural feminism theory.

Keywords: *South Siberia, matriarchal, patriarchal, gender, woman, Satan*

Extended summary

Background: The relationship between "humanity" and "evil" in the context of good and bad has a universal meaning. One can come across different perceptions of 'evil' in almost every society in the world. These are often associated with "Satan", which is but one of the personified forms of evil.

The woman achieved an important status in the Turkish state organization, especially during the time of Köktürk, as she directly participated in the administration. In the inscriptions belonging to the Köktürk period, the image of women and the position of women in the Turkish state administration and 'executive role' of women are clearly seen. The positive position of women in Turkish culture has changed due to social, cultural and religious reasons. The woman has been described as ignorant and therefore considered an entity easily deceived by Satan. The woman was also described as cunning and identified with the demon or demonic beings. In this context, Eje character, who is the first female in the narratives among Altai Turks is important. After the adoption of Islam, this woman was mentioned as Eve/Havva.

With the transition from nomadic life to agricultural life, the influence of society in determining the position of women and men has increased significantly. The women spent time at home, took care of children, cooked food and worked with the orchard. Hence, only men began to do strenuous work. In the primitive beginning, it is also surprising that although the woman was bleeding from her body, death did not occur. Therefore, the menstrual blood of the woman was feared. Likewise, it is noteworthy that the female body creates a new living being. Such extraordinary situations left permanent traces on the human mind. In addition, some extraordinary powers believed to exist in women were perceived as threats by men. Women were placed in a secondary position against male-dominated thought.

Research Purpose: The idea that Satan is the source of evil and that all disasters come from him has led to the emergence of many narratives, beliefs and practices about Satan. In some of the narratives about Satan, the relationship established between woman and Satan gives information about the position and image of women in society. In this context, the narratives of women and Satan have been examined within the framework of cultural feminism.

Methodology: In this study, the social and cultural foundations of the identification of woman and Satan in Turkish culture are emphasized. Later, the myths, tales, legends, epics and memorates which included "woman" and "Satan" and selected by random sampling method were examined with a critical perspective.

Findings: Throughout Turkish cultural history, Turks have interacted with different religions. These interactions led to the use of different terms in Turkish culture. Numerous studies revealing the influences of universal religions on traditional Turkish religion. In addition, the usage of new religious concepts in Turkish culture, which is not found in the old Turkish religion, supports the assumptions of this

study. Concepts, terms, beliefs and practices about Satan are interpreted within this framework. Similarly, the patriarchal period which followed the matriarchal period in Turkish culture caused a series of changes in both the worldview and social structures of the Turks. This transition brought about the rejuvenation of nature's feminine principle by male power. Thus, the status of women in most narratives shaped under patriarchal discourse was pushed to the background and denigrated.

The religions which influenced both the works of literature and the worldviews of the Turks in Siberia were Manichaeism, Buddhism, Islam, and Christianity. Especially many Christian Turkish tribes (Altai, Tuva, Khakas) have narratives about women and Satan. In some tales of Turkish tribes, where the traces of the ancient Turkish religion (Tengrisim, religion of Sky-God) have largely disappeared, women are generally worse than Satan. In these tales, women can be cunning personas to put Satan into a bad situation. Alternatively, she can travel underground and kill all demons. However, there are various narratives of the existence of malevolent women in the Siberian field.

Conclusions: In these narratives among the Turkish tribes, where the elements of the old Turkish belief system mostly lived as "relics", women are first marginalized and then transformed into a person who deceives Satan.

The transition from the matriarchal order to the patriarchal order, the spread of settled life rather than the nomadic life among the Turkish tribes; the influence of different religions caused these narratives to be formed in Turkish culture. Therefore, the image of women and women, which have an important place in the ancient Turkish culture, lost value in the later periods due to these reasons.

Giriş

İnsan, yaratılışından bu yana doğa ile etkileşim halinde olmuştur. Etkileşimin sonuçları her iki taraf için bazen olumlu bazen de olumsuz olarak sonuçlanmıştır. İnsanın doğa ile kurduğu olumlu ilişkileri, "iyilik" düşüncesinin kökenini oluştururken; olumsuz ilişkileri ise "kötülük" düşüncesinin kaynağı olmuştur. İnsan-doğa etkileşimi nihayetinde insan-insan ilişkilerine de yansımış ve böylece insan dünyasına ait birçok unsur doğadan alınan birtakım "semboller" ile açıklanmaya başlamıştır.

İyi ve kötü bağlamında "insanlık" ve "kötülük" arasındaki ilişkinin evrensel bir anlamı vardır. Dünyanın hemen her toplumunda bulunan kötülük kavramı çoğunlukla "kötülüğün kişileştirilmiş biçimlerinden" (Eliade, 2003b: 307) biri olan "Şeytan" ile özdeşleştirilmiştir. Şeytanın kötülük kaynağı olduğu ve tüm felaketlerin ondan geldiği düşüncesi -ve bazı toplumlarda adının tabu olması- Şeytan ile ilgili birçok anlatının, inanışın ve uygulamanın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. "Herhangi bir dönemin düşüncesinin ve yazınının, yaşam biçiminin yasalarını bilinçsiz olarak izlediği" (Bachofen, 2019: 102) varsayımı dikkate alındığında anlatılar, içinde bulunduğu toplumun yapısı hakkında fikir edinmeyi sağlamaktadır.

Türk halk kültüründe Şeytan ile ilgili tasarımların oluşmasında halkların sosyal ve kültürel durumlarının yanı sıra özellikle İslam öncesi Şamanist inanışların etkisi vardır. Türk kültüründe Şeytan ile ilgili betimlemeleri, geleneksel halk inançlarının yanı sıra mit, masal, efsane ve memorat gibi halk anlatılarında bulmak mümkündür (Çobanoğlu, 2010: 158). Bir dönemin yazınının veya sözlü kültürdeki anlatılarının, yaşayış biçimini veya yaşayışın genel kabullerini takip ettiği dikkate alındığında söz konusu halk anlatıları, Türk kültüründeki "kadın ve Şeytan" birleşiminin anlaşılmasında önemlidir.

Güney Sibirya, Türk mitlerinin ilk olarak kök saldığı ve şekillendiği bir coğrafya olması sebebiyle dikkate değerdir. Bugün Altay, Hakas, Tuvalara ait bölgenin bulunduğu coğrafyada ve Minusinsk başta olmak üzere yakınlarındaki yerlerden elde edilen arkeolojik ve etnografik verilerin yanı sıra derlenen anlatılar, Türk kültürünün arkaik dünya görüşü hakkında bilgi edinmeye imkân tanımaktadır. Sibirya'nın güneyinde bulunan bu boylardan Altaylar ve Tuvalar farklı din ve kültürleri barındıran Moğol, Çin ve Rus idaresi altında yaşadıktan bir süre sonra kendi bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Ancak bu süreçte gerçekleşen kültürel etkilenmeler Güney Sibirya halklarının dünya görüşlerini büyük oranda etkilemekle birlikte birçoğunda (örneğin, Sagaylar, Tuvalar arasında) eski Türk dinine ilişkin kalıntılar yaşamaya devam etmiştir (Küçük, 191-194). Bu bağlamda çalışmada Güney Sibirya sahasından (Altay, Tuva, Hakas) tesadüfî örneklem yöntemi ile seçilen, özellikle kadını ve Şeytanı içeren mit, masal, efsane, destan gibi anlatılar kültürel feminizm teorisi bağlamında incelenmektedir. Türk kültüründe Şeytan ile biçimlendirilen "kötülük" olgusunun kadın ile ilişkilendirilmesinin sebepleri ve bu durumun günümüzdeki yansımaları üzerinde durulmaktadır.

Yukarıda bahsedilen anlatılara ve bunların incelemesine geçmeden önce kültürel feminizm üzerinde durmak ve bu yaklaşımın çalışmada nasıl kullanıldığından bahsetmek yerinde olacaktır. Bu bağlamda kültürel feminist anlayış, temelde geniş bir kültürel dönüşüm arayışının sonunda ortaya çıkmış bir yaklaşım biçimidir. Kültürel feminizmde hâkim bakış açısı, kadın ve erkek arasındaki benzerlikten daha öte kadın niteliklerinin güç ve yenilenme kaynağı olduğu yönündedir (Donovan, 2014: 74). Bu yenilenme, kadına genetik olarak işlenmiş veya doğuştan verili olan yeni bir canlı dünyaya getirme/doğum yapabilme ile başlatılıp kadının barışçıl doğası ile bütünleştirilmektedir. Yaklaşımın çıkış noktasında, bu bağlamda anaerkil düşünce bulunmaktadır.

Kültürel feminist anlayış, Şeytan tarafından kandırıldığı veya kandırıldığına inanıldığı için kadının doğası veya özü gereği kötü olduğu anlayışının karşısında bir antitez geliştirmiştir. Bu teori, kadını aşağılayan, hor gören, erkek için ve erkekten sonra veya erkeğe bağımlı olarak yaratıldığını ifade eden anlatıların ataerkil düşüncenin eseri olduğu yönünde bir düşünce ileri sürmektedir (Delaney, 2014: 55; Öztürk, 2011: 77). Bu bağlamda kuramın temel kavramlarını veya kodlarını "anaerkil,

işbirlikçi, özgecil ve hayat verici" olarak sıralamak mümkündür (Donovan, 2014: 114). Kültürel feminizm, günümüz dünyasının kadın sorununa çözüm noktasında ise "kadın kültürünün" yaygınlaştırılması gerektiğini önermektedir.

1. Türk kültüründe kadının Şeytan ile özdeşleştirilmesinin sosyal ve kültürel temelleri

1.1. İyiden kötüye: Türk kültüründe kadın rollerinin değişimi

Kadın, özellikle Köktürk döneminde yönetime doğrudan katıldığı ve yönetimde söz sahibi olduğu için Türk devlet teşkilatında önemli bir statü elde etmiştir. Köktürk dönemine ait yazıtlarda kadının imajı ve Türk devlet yönetimindeki konumu ve 'yönetici rolü' açık bir biçimde görülmektedir. Örneğin, Köktürk Yazıtlarında Bilge Kağan'ın annesi/İlbilge Hatun ile babasının/İlteriş Kağan'ın Tanrı ve kutsal yersular tarafından birlikte tahta çıkarıldığı anlatılmaktadır. Yine İlbilge Hatun'un mitik bir varlık olan Umay'a benzetilmesi kadının kutsallığını hatırlatmaktadır. Köktürk harfli Yenisey Yazıtlarında geçen "kişi" kelimesinin, cinsiyet belirtmeksizin erkeği ve kadını bildirmesi de kadının ve erkeğin Türk toplumundaki statüsü hakkında fikir vermektedir (Aygün, 1994: 59-60; Bal ve Kayabaşı, 2019: 423-427; Tokyürek, 2016: 302; Useev, 2012: 62-63; Yılmaz, 2004: 112-120). Bu veriler Köktürkler döneminin siyasal ve toplumsal yapısında kadının ve erkeğin eşit bir biçimde konumlandırılmış olduğu varsayımını desteklemektedir. Ayrıca eski Türklerde kadının statüsü ve rolleri bağlamında kadının ötekileştirilmediği ve hiyerarşik olarak sınıflandırılmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Türk kültüründe kadının yer aldığı inanışlarda, uygulamalarda ve daha genel olarak eski Türk inanç sisteminde kadın 'çoğunlukla' olumlu rollerle ilişkilendirilmiştir.

Türk kültüründe kadınların etkin oldukları alanların azalması, kadına ilişkin algıların ve kadın rollerinin değişmesine sebep olmuştur. Kadının daha çok ev içi alanlara çekilmesi (annelik rolü, bakıcılık rolü, temizlikçilik rolü, aşçılık rolü gibi), diğer birçok kültürde olduğu gibi kadına yüklenen rolleri veya kadının yüklendiği rolleri farklılaştırmıştır. Bu sürece hem eril söylem hem de erilliğin büyük oranda belirleyici olduğu sosyal, siyasal ve ekonomik dönüşümler birlikte etki etmişlerdir. Toplumsallaşma ile birlikte gündeme gelen toplumsal cinsiyet olgusu, zaman içinde, devletin "baba" ve anavatanın/toprağın ise "anne/ana" şeklinde özdeşleştirilmesini beraberinde getirmiş; böylece kadın ve erkek ikiliği ortaya çıkartmıştır.

Türk kültüründe ev içi ile bağlantılı olarak doğurganlık ve çocuk bakımına vurgu yapan annelik/analık, vatan ile ilişkilendirilerek "ana vatan", "ana yurt", "Anadolu" gibi kavramlaştırmaları getirmişse de bu ilişki "cinsiyetlendirilmiş" bir kurgu yaratmaktadır (Birkalan-Gedik, 2009: 302). 'Anadolu' kelimesinin halk etimolojisinde "annelerle dolu" biçiminde (Delaney, 2014: 239) ataerkil açıklaması ve vatanın "sosyal cinsel rol" bağlamında anne/annelik rolüyle birleştirilmesi, Türk kültüründe "toplumsal cinsiyet" söylemini ve "eril" bakış açısını gündeme getirmektedir.

Yaratılış düşüncesi bağlamında bebeklerin dişiden veya kadın bedeninden geldikleri gerçeği, birçok toplumun dünya görüşlerinde farklı şekillerde anlaşılmış ve temsil edilmiştir. Ataerkil söylemler bağlamında yaratıcı, erkek olarak düşünülmüş ve yaratıcı/Tanrı da erkeği simgeler biçimde algılanmıştır. Böyle bir düşünüş sistemi içinde ise "yaşamı veren erkek" karşısında kadının "sadece çocuk doğurması" kabulü ile -özellikle Anadolu'nun bazı bölgelerinde-erkek çocuk doğur(a)mayan kadınların baskı ile karşılaşması bir tezat oluşturmaktadır. Yaşamı veren veya asıl başlatıcı olarak kabul edilen erkeğin konumu ve rolü, soyun sürdürülmesi düşüncesinin de temeline yerleştirilmiştir (Delaney, 2014: 45-47). Bu süreçte kalıplaşan kadın rolleri, sadece doğum yapmakla -veya doğurganlıkla, ki çocuk sahibi olamayan kadın bile kadınlar arasında değersizleştirilir- ve ev içi iş bölümü bağlamında annelik ve bakıcılık ile sınırlan(dırıl)mış; böylece eril söylemin gücü ve etki alanı genişle(til)miştir.

"Simgenin yorumu" (Bachofen, 2019: 75) olarak tanımlanabilecek mitlerde yer alan kurgu ve bu kurgudaki semboller bir bütün olarak ait olduğu kültürü anlamlandırmaya yardım ederler. Örneğin, Türk kadınının mitteki kutsallığı Umay aracılığıyla neredeyse tescillenmiş durumdadır. Fakat coğrafi ilişkiler (Rusya federasyonunun Türk halkları üzerindeki etkisinin yanı sıra Moğolistan ve biraz uzakta Çin) bağlamında kültür ve din etkilenmeleri (Şamanizm, Maniheizm, Budizm-Lamaizm, İslamiyet1, Hıristiyanlık gibi), Hakaslarda iyilik ruhu ve hayat verici Umay'ın Çekek Imay/Açgözlü Umay biçiminde kötü ve hayat sonlandırıcı bir varlığa dönüşmesine sebep olmuştur (Saydam, 2011: 136). Kadınları "murdar" olarak nitelendiren ve halen günümüzde de etkin olan bu düşünüş biçimi karşısında kültürel feminizm kadının, "anneliğin hayat verici ilkeleri" ile yeniden kutsanmasını beklemektedir (Donovan, 2014: 92).

Genetik, fizyolojik ve biyolojik özelliklerin getirdiği cinsiyetten (sex) farklı olarak kadının ve erkeğin sosyalleştiği bağlam içinde iki cinsiyeti de tanımlamak için kullanılan toplumsal cinsiyet (gender), toplumsal statülerin ve rollerin, özellikle sosyal cinsel rollerin tespitinde anahtar kavramlardan biridir (Öztürk, 2011: 18-19). Bireyin içinde bulunduğu toplumun genel kabullerini ve daha geniş anlamda dünya görüşünü anlamaya yardımcı olan bu kavram hem kadının kendini hem de toplumun kadını nasıl gördüğünü açıklamak için kullanılabilmektedir (Aça, 2018: 31-37; Demir Gürdal ve Odabaş, 2014: 38; Erzene-Bürgin, 2014: 11; Genç, 2018: 32).

Kültürel feminist kuramcılardan başta Fuller olmak üzere Gage, Stanton ve özellikle Gilman gibi araştırmacılar, günümüz "toplumsal cinsiyet" tartışmalarında ataerkillik durumunun yaşandığını, eril söylemin etkin bir biçimde hayatı yönlendirdiğini ve hatta önyargıları yansıttığını ifade etmişlerdir (Donovan, 2014: 75-76; Erzene-Bürgin, 2014: 7-10; Özsöz, 2008: 53-55; Öztürk, 2011: 72-83; Yörük, 2009: 66-67). Bu düşünceleri destekleyici biçimde Azerbaycan'ın Bakü şehrinde yer alan Qobustan Millî Parkında milattan önceki tarihlere dayanan binlerce kaya üstü tasvirlerinden bazılarında kolları ve ağzı olmayan ancak görünüş itibariyle kadını andıran

tasvirlere rastlanmaktadır. Bu tasvirlerle ilgili olarak yöre halkı tarafından yakın dönemde yapılan açıklamalar Türkistan sahasında kadına yüklenen roller ve toplumsal cinsiyet bağlamında bazı çevrelerde kadın ile ilgili "olumsuz algının" günümüzde de devam ettiğini örneklemektedir. Daha önce bölgeyi gezmiş olup bu şekilleri fotoğraflayan araştırmacı Aşkın Çakır konuyla ilgili bir tecrübesini şu şekilde aktarmıştır: "Gobustan'ı gezdiren arkadaşımız demişti ki, kadının kolları ve ağzı olmaz, bunun da sebebi, bana çok mantıklı gelmedi, erkeğine karşı gelmesin, fazla laf etmesin gibi bir öykü anlatmıştı".[2]

Saygılı kadın, fedakâr kadın, aileyi bir arada tutan kadın ve hatta Dede Korkut Kitabı'nın Mukaddimesindeki "kadın türleri" bağlamında kadına yüklenen roller ve bu rollere bağlı "beklenen ve istenen değerler" her dönem etkin söylemler bağlamında değişme eğilimi göstermiştir. Dede Korkut Kitabı'nın Mukaddimesinde geçen dört tür kadından en sonuncusu olan ve "bayağı" olarak nitelendirilen kadının "Ol Nuh Peygamberün eşeği aslıdur" ifadesi (Ergin, 1989: 77), bu düşüncenin kökenini Tufan mitine -yeniden yaratılışa- götürür. Ögel (1993: 379), benzer ifadelerin Hannâme'de de geçtiğini bildirmektedir. Nuh Peygamberin eşeği ile ilgili çeşitli rivayetler bulunmaktır. Rivayetlerden en ilginci ve konuyla ilgili olanı ise Nuh Peygamberin Tufan başlamadan önce yaptığı gemiye Şeytanın eşeğin kuyruğuna tutunarak binmesidir. İbn Abbâs rivayetine dayanan bu anlatılarda hayvanlardan gemiye ilk binen karınca, son binen eşektir (Çelem, 2016: 130). Tufan mitinde geçen "eşek ve Şeytan" ilişkisinin, daha sonra "kötü kadın ve Nuh Peygamberin eşeğinin soyu" ile özdeşleştirilmesi, halk anlatılarında kadının ötekileştirilmesinin ve kadına yüklenen olumsuz rollerin başka bir örneğini sunar.[3]

Kadının ikinci planda konumlandırıldığı metinlerden bir kısmını Asya seyahati sırasında derlemiş olan Katanov, "Hayvanların Dilini Anlayan Adam" hakkında üç farklı masal tespit etmiştir. Masalın Turfan, Beltir ve Sagay varyantlarında kadın, kocası karşısında olumsuz tarafta yer alır. Örneğin, masalın Turfan varyantında karısının üstesinden gelemeyen adamla horoz alay eder. Masalın Sagay varyantında adamla aygır alay eder. Yine Sagay varyantında kocası, meraklı olan ve sorular soran karısını döver. Turfan ve Beltir varyantlarında ise adam karısının tuzağına düşer ve hayvanların dilini nasıl öğrendiğini karısına anlattığı için ölümle cezalandırılır (Katanov, 2000: 235-241). Kadının Şeytanı kandıran biçiminde kadına atfedilen "kurnazlık rolü" ise kadına etiketlenen olumsuz rollerden sadece biridir. Bununla birlikte araştırmacının bu masalları 1889-1892 yılları arasında derlediği ve derleme yapılan Türk boyları arasında eski Türk dininin sadece arkaik izleri kaldığı düşünüldüğünde masallarda eril söylemin üstünlüğü görülebilmektedir.[4]

1.2. Kadın ve sıra dışılık: kutsal kadından Şeytan kadına

İlksel başlangıçta her ay kadının vücudundan bir miktar kan gelmesine rağmen ölümün gerçekleşmemesi ve bu yüzden kadının aybaşı kanından korkulması veya

kadın bedeninin yeni bir canlı meydana getirmesi gibi sıra dışı durumların insan zihninde kalıcı birtakım etkiler bıraktığı neredeyse kesindir. Kadınların yaratılışlarından gelen verili yetileri, "tarihsel süreç içerisinde ve toplumsallaşma ile birlikte bedenlerinin potansiyel olarak tehlikeli sayılmalarına yol açmıştır" (Berktay, 2009: 58). Kadın, olası bir ruhsal yıkıcı biçiminde olumsuz nitelemeye maruz kalmıştır. Bu niteleme, çocuğun zihninde cadı veya yamyam büyücü ile birleşip kadını korkutucu bir tipe dönüştürmüştür (Campbell, 1995: 68, 81).

Kadınlarda var olduğuna inanılan birtakım olağanüstü güçler, onların özellikle erkek egemenliğindeki düşünüş karşısında -başlangıçta olduğunun aksine- ikincil bir konuma yerleştirilmesinin muhtemel sebeplerinden biridir. Örneğin, Türk destanlarında -destan anlatıcılarının büyük bir kısmı erkektir- gelecekten haber verenlerin çoğunluğu kadındır. Kahramanların eşleri, genellikle rüya yoluyla neler olacağını bildirir. Benzer şekilde kahramanların fallarına bakan kişiler de kadındır. Kahramanlar kehanetlere inanmazlar ancak falda söylenenler muhakkak gerçekleşir. Kadınların özel güçlerine ilişkin kabul sadece halk edebiyatında değil inanış ve uygulamalarda da karşılığını bulur. Bu bağlamda bazı Şamanistlere göre kadın şamanlar en kuvvetli olanlardır.[5] Birçok şamanın törenlerde giydikleri özel cübbelerin göğüs kısımlarında yuvarlak madenî eşyaların bulunması, şamanların uzun saç bırakmaları gibi uygulamalar şamanlığın kadın hâkimiyetinde olduğu/anaerkil dönemin hatıraları olarak değerlendirilmektedir (İnan, 1986: 89-90; 1991: 212; Ögel, 1993: 17).

Kadının doğa yaşamındaki sıra dışılığı, onun kutsallığını pekiştirirken; toplumsallaşma ile birlikte kadının toplumdaki sıra dışılığı, onun Şeytan ile ilişkilendirilmesini pekiştirmiştir. Bu açıdan biyolojik cinsiyet ve toplumsal cinsiyet arasındaki kategorileşme (Öztürk, 2009: 7) veya toplumsal cinsiyet algısı ve kabulü sonraki dönemlerde belirgin bir hal almıştır. Kadınların kendilerini algılama biçimleri de onlara içinde bulundukları ve sosyalleştikleri toplum tarafından benimsetilmiş durumdadır. Bunların yanı sıra kadının anlaşılmaz veya zor anlaşılır olduğuna dair söylemler, kadın ve erkek algılarının toplumdaki farklı yansımalarını daha da görünür kılmaktadır. "Kadınları anlama kılavuzu, kadınları anlama sanatı, kadınları anlamak, kadınları anlamak zor" şeklindeki klişeler ötekileş(tir)menin birkaç örneğini sunar. Yine edebiyat yapıtlarındaki kadın karakterler ile ilgili erkek yazarların sıklıkla başvurdukları "evdeki melek" ve "canavar" biçimindeki "kadın klişeleri" (Moran, 2002: 252) de erkeğin düşünce dünyasındaki kadın algısını göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Toplumda cinsiyet kimliklerinin benimsetilmesinde eril söylem hâkim olarak görülürken, kadınlarla yapılan çalışmalar bu bakış açısının yeniden değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Araştırmalar, bu aktarım ve benimsetme süreçlerinde özellikle gelenekçi kadınların oldukça etkin olduklarını ortaya koymaktadır. Menstrüel dönemdeki bir kadını "kirli/pis" olarak etiketleyen yaygın toplumsal algı bağlamında kadınların da kendilerini bu şekilde konumlandırarak -bu dönem geçene kadar- oruç tutmamaları, ibadet etmemeleri veya belli davranışlardan kaçınmaları bu

durumu desteklemektedir (Açа, 2018: 31-36). Özellikle 1960'lardan sonra geliştirilen feminist eleştiri, egemen ataerkil düzenin kadın diline ve düşüncesine yansıdığını; bu durumun "kadın söylemi sorununu" gündeme getirdiğini belirterek (Moran, 2002: 262) kadının kendini algılayışı üzerinde durmuştur. Günümüzde de yaygın olan bu bakış açısı, kültürel feminist geleneği başlatan kuramcılardan olan Fuller'in de dikkatini çekmiştir. Kadınların özgüvenlerini geliştirmek zorunda olduklarını düşünen araştırmacıya göre kadın, dış dünya tarafından dayatılan kuralların aksine, içten gelen kurallar ile hareket etmelidir. Bu "özbelirlenim ilkesi", kadının kendini keşfetmesinin de anahtarıdır. Benzer düşünceleri Fuller'den sonra Sanger de paylaşmış ve 1900'lerin başında "kadınların kendi bedenleri üzerindeki haklarının farkında olmaları" gerektiğine vurgu yapmıştır (Donovan, 2014: 77-78, 110). Bu bağlamda kadının önce kendi içindeki kadın ile hesaplaşması gerekmekte ve özeleştiri yapması beklenmektir.

1.3. Türk kültüründe din değişimlerinin kadın rolleri üzerindeki etkileri

Türk kültür tarihi boyunca Türklerin etkileşime girdikleri farklı dinler, Türk kültürüne farklı terimlerin girmesini beraberinde getirmiştir. Günay ve Güngör'ün (2003: 235) evrensel dinlerin geleneksel Türk dinine olan etkilerini ortaya koyan değerlendirmeleri ve eski Türk dininde bulunmayan yeni dinî kavramların 'kültürel etkileşimin doğal bir sonucu olarak' Türk kültüründeki görünümleri bu çalışmanın varsayımlarını desteklemektedir. Tüm bunlarla birlikte Türk kültüründe yaşanan anaerkil dönemin akabinde gelen ataerkil devre (Çobanoğlu, 2003: 37), Türklerin hem dünya görüşlerinde hem de toplumsal yapılarında bir dizi değişimlere sebep olmuştur. Anaerkillikten ataerkilliğe geçiş, Bachofen'in (2019: 67) belirttiği gibi, "doğanın dişilik ilkesinin daha sonra eril güç tarafından gençleştirilmesiyle sonuçlanmıştır". Böylece ataerkil söylem altında şekillenen çoğu anlatıda kadın statüsü arka plana itilmiş ve kötülenmiştir.

Kadınların özellikle Hıristiyanlıkta ötekileştirilmesinin bir diğer sebebi, bazı teorisyenlerin ilk kilise büyüklerinden aldıkları temel üzerine inşa ettikleri kadın profilidir. Buna göre kadın, doğası gereği zayıf, inancından çabuk dönen ve kolay aldatılabilen bir mizaca sahiptir (Akın, 2002: 160-161). Güvenilir olmayan kadın ise Şeytanın aldatmalarına kolaylıkla inanabilmekte ve kadının zayıflığı Şeytanın işini kolaylaştırmaktadır. Böyle bir düşünüş biçimini sert biçimde eleştiren Gage ve Stanton, kültürel feminist kuramcılar arasında dikkat çekmektedir. Stanton[6], kadınları değersiz, gereksiz kabul eden ve ayrıca kadından ikincil cins konumunda bahseden kabuller karşısında "doğal haklar ilkelerinin, yüksek ahlaki düzeyde" olduğunu düşünür. Kadının veya erkeğin yaratılışlarından gelen nitelikleri kendilerine özgündür. Bunlar içinde özellikle "kadınların erkeğe bağımlı olarak yaratılması" anlatıları, kültürel feministlere göre ataerkil düşüncenin bir sonucudur (Donovan, 2014: 82-89).

Sibirya'nın büyük bir kısmına yayılmış, buralarda tarihî ve edebî eserler vermiş olan Türklerin hem edebiyatlarını hem de dünya görüşlerini etkileyen dinlerden biri

-Maniheizm, Budizm[7] ve İslamiyet'in yanı sıra- Hıristiyanlık olmuştur. Hıristiyanlık için önemli olan Kitâb-ı Mukaddes'in, ataerkil gelişimin sonraki bir aşamasını yansıttığı biçimindeki değerlendirmeler konu açısından oldukça önemlidir (Campbell, 2003: 84-85; Yolcu, 2014: 77). Bu bağlamda eski Türk dininin kabul edildiği dönemlere ait halk inanışlarında mitik ulu ana, kutsal kabul edilip üstün algılanırken; yakın dönemlerdeki anlatılarda -ve özellikle Hıristiyanlığı kabul etmiş halklar arasında- canavar veya Şeytanî ilke ile temsil edilmiştir. Kadının erkek karşısındaki doğum kaynaklı biyolojik üstünlüğü, ataaerkilliğin mantıksal düzleminde erkeğin kaburga kemiğinden yaratılan bir kadına dönüştürülmüştür. Böylece "özne" olarak görülen erkek karşısındaki kadın "nesne" konumuna gelmiş/getirilmiştir (Delaney, 2014: 45). Yaratma kudreti ise kadından alınıp erkeğe verilmiş, yani "kadın, erkek ile ilişkisi üzerinden tanımlanmaya başlamıştır" (Öztürk, 2009: 5). Böylece kültürel feminizmin de temel argümanlarından biri olan kadının bu barışsever doğası erkek eliyle ve düşüncesiyle değiştirilmiştir.

Kadının ve Şeytanın birlikte yer aldığı[8] yaratılış mitlerinden biri Lebed Tatarlarına aittir. Onların inanışına göre Şeytan, erkek uyurken onun göğsüne basar ve kaburga kemiklerinden biri yere düşerek kadın meydana gelir. Altay mitlerinde de kadının kaburga kemiğinden yaratıldığı görülür. Bir varyantta Ülgen, kadını önceden yaratmış olduğu sekiz erkekten birinin kaburga kemiğinden oluşturur. İslami inanışta ve Rusya federasyonunun içindeki Hıristiyanlaşmış Türkler arasında yaygın olan bu mit, din değişimlerinin kültür üzerindeki etkisini göstermektedir (Bayat, 2007a: 111, 117). Anlatıda kemiğin yere, muhtemelen toprağa düşmesi ile kadının oluşumu arasındaki bağlantı ise önemlidir. Birçok dünya mitinde olduğu gibi kadın ve toprak ilişkisi Türk mitolojisinde de söz konusudur. Toprak, üretkenlik, kadın ve doğum bağlantısı ile yağmurun toprağı yeşertmedeki etkisi, kadın ve erkek birlikteliğinin ve karşıtlığının sembolik yansımasıdır.

Dağ, ağaç, su gibi doğaya ait unsurların -biyolojik cinsiyetten farklı olarak- toplumsal bağlamdaki kadın ve erkek ile ilişkilendirilmeleri veya bunlara "cinsiyet rolünün yüklenmesi" (Akgöl, 2019: 50) neredeyse bütün dünya halklarında görülmektedir. Örneğin, tarım toplumuna geçişle birlikte "toprak" ve "tohum" bağlantısının hayati önemi, mitlerde kadın ve erkek ilişkisinin metaforik söyleminde gündeme gelmiştir. En eski yaratılış mitlerinde "kendi başına hayat veren" kadın, toplumsallaşma ile birlikte "erkek sayesinde hayat vermeye" başlamıştır. Böylece özne olan kadın, erkek karşısında bu aktifliğini yitirmiş ve edilgen konuma geçirilmiştir (Işık, 2018: 180).

Altay Türkleri arasında "soy, kabile akrabalığı" anlamına gelen "sööklerin" ortaya çıkışı ile ilgili eski bir efsanede Ülgen'in kadını ve erkeği eşit yaratması (Güner Dilek, 2008: 545), henüz toplumsallaşmanın gerçekleşmediği dönemin hatıralarını barındıran anlatılardandır. Ancak kadın toplayıcılığının egemen olduğu anaerkil dönemden erkek avcılığının hâkim olduğu ataerkil döneme geçişle birlikte (Campbell, 1995: 317-318) kadın, hiyerarşik olarak, erkekten sonra anılmaya başlamıştır. Çoğunlukla tarım toplumuna geçmiş ve ataerkil yönetimin egemen olduğu toplumlarda

kadının erkeğin kaburga kemiğinden yaratılması veya kadının erkek tarafından tohumlanması hakkındaki anlatılar bu çerçevede değerlendirilebilir.

Hakaslara ait bazı masallarda görülen kadın ve Şeytan arasındaki ilişkide kadının Şeytana dönüşeceği kehaneti oldukça ilginçtir[9]. Hakaslara ait "Bey ve Avcı" adlı masalda avcı, Hara-Han'ın eşinin mavi Şeytana dönüşeceğini söyler ve kehanet gerçekleşir (Uysal, 2014: 265-271). Tarım toplumuna geçişten sonra avcılığın erkeklerin tekeline geçtiği dikkate alındığında eril bir söylemin metni olan bu masal, Güney Sibirya Türkleri arasında kadının statüsü hakkında fikir vermektedir.

Hıristiyanlığın, daha doğru bir ifadeyle Hıristiyan kiliselerinin kadını aşağılamasının genelleştirilmesi yaklaşık olarak XIII. yüzyıla dayandırılmaktadır. Kadınlara atfedilen akıldışılık ve seksüalitenin[10] Şeytana da yüklenmesi, örneğin Almanya'da kadına yönelik zulümlere sebep olmuştur. Bir dönem Batının Hıristiyan toplumlarında yaygınlaşan büyücü avcılığı gerçekte kadın avcılığına dönüşmüş durumdaydı. Benzer şekilde bu toplumların olağanüstü masallarında yer alan cadıların da tamamının kadın olması, aynı düşünüşün izleri olarak değerlendirilebilir[11]. Bu düşünüşün altta yatan sebeplerden birisinin erken dönemde tarım toplumuna geçmiş olan toplumlarda etkin olan erkek/eril egemenliğinin olduğunu ifade etmek gerekir. Bu noktada kültürel feminist kuramcılardan Gage'nin cadı işkencesinin kökenini, kadını suçlayan ve kadına atfedilen "ilk günah" anlayışına kadar götürmesi dikkate değerdir (Donovan, 2014: 91; Eliade, 1990: 143-144; Eliade ve Couliano 1997: 143-144; Messadié, 1998: 11; Yolcu, 2014: 75).

Toplumsallaşmanın getirdiği toplumsal cinsiyet algısı veya cinsiyet ayrımı, bilinçlilik ve bilinçsizlik biçimindeki ikizleşmede kadını bilinçlilikten uzak, duyguların esiri ve şehvetin ateşleyicisi olarak görme eğilimini arttırmıştır. Böylece doğaya yani barışa yakın olarak görülen kadın, düzensiz ve tehlikeli olarak kategorize edilmiştir. Örneğin, XIX. yüzyıl Avrupa ressamları tarafından kadın "fahişelik" vurgusu yapılarak çizilmiştir (Genç, 2018: 31). Bu bağlamda kültürel feminist kuramcı Gage'ye göre fahişelik başta olmak üzere kadının esareti, ailevi anlaşmazlıklar ve savaş, ataerkillik ile birlikte toplumsal yaşamda kendine yer edinmiştir (Donovan, 2014: 91).

Birçok din ve kültürde kadın, avcı olarak görülmüş; onun karşısında kandırılmış erkek ise zavallı bir av biçiminde kurgulanmıştır (Saydam, 2011: 230, 326). Destekleyici biçimde Katanov tarafından 1889 tarihinde Askıs köyünde derlenen masalda kadın, Şeytanı korkutan bir kurgu ile anlatılmıştır:

> "Kadın, zavallı Şeytanı o kadar çok korkutmuş ki, Şeytanın rengi uçup gitmiş. Şeytanların başı, uzun süre çile çeken zavallı Şeytanı bu kadından bin bir güçlükle kurtarmış… Şeytan yavrusu, korkudan bembeyaz kesilmiş. Sonra ne yer altındaki ne de yer yüzündeki kadınlarla karşılaşmamak için uzun bir çelik zincirle kendisini uçurumun kıyısındaki bir kayaya asmış. O gün bu gündür kadınlardan korkan Şeytan yavrusu, orada öylece asılı durmaktadır" (Katanov, 2000: 241-242).

Yukarıda verilen örnekte görüldüğü gibi eski Türk dininin izlerinin büyük oranda kaybolduğu Türk boylarına ait bazı masallarda kadın, Şeytandan daha kötü olarak kurgulanmıştır.

Bu kadın, Şeytanı kötü duruma düşürecek kadar kurnazlıklar yapabilmekte veya yer altına geçerek bütün Şeytanları öldürebilmektedir.

1.4. Konargöçerlikten yerleşikliğe: sosyal, kültürel ve ekonomik değişimin kadın rolleri üzerindeki etkileri

Konargöçer bir hayat tarzından yerleşik yaşama geçiş ile birlikte tarımsal üretimin başlaması kadının ve erkeğin zaman geçirdikleri alanların belirlenmesinde toplumun etkisi belirgin bir derecede artmıştır. Taygalarda erkeklerle birlikte avcılık yapan kadınların evlerde zaman geçirmeleri, çocuk bakmaları ve yemek yapmaları, bağ bahçe şeklinde tarımla uğraşmaları, güç ve tehlike gerektiren işlerin erkeklerin tekeline geçmesine sebep olmuştur. Geleneksel yaşamda kadın, genellikle ev ve çocuk bakımından sorumlu olarak görülmüş (Aktaş, 2016: 194) ve kadının toplum içindeki rolü bu statü üzerinden kurgulanmıştır. Kadının toplumsal ve ekonomik ortamı, erkeğe bağımlı olarak tanımlanmış ve böylece kadın zamanla kamusal alandan çekilmeye başlamıştır. Kültürel feminist yaklaşım bağlamında, örneğin Gilman için bu durum, kadının etkileşime girdiği ortamların "yapaylığı" anlamına gelmektedir. "Kadının anormalleşmesine" neden olan bu oluş biçimi, toplumsal yaşamda kadını yok olma tehlikesi ile karşı karşıya bırakabilecek güçtedir (Donovan, 2014: 96).

Kadının daha çok "ev içi emeğe odaklanmaları ve içkinlikte hapsolmaları" (Öztürk, 2009: 6) onların sosyal ve ekonomik yaşamda arka plana itilmelerine hem sebep olmuş hem de pekiştirmiştir. Örneğin, Türk kültüründe kadınların kutsal sayılan ve doğaya bırakılan "ıdık/ıduk hayvanlara" dokunmalarının yasaklanması bu bağlamda değerlendirilebilir. Toplama, bahçe işleri gibi zirai uygulamalara ait işler ile avcılık, balıkçılık gibi erkeklere ait işler arasındaki ikili bölünme, "kozmik ritüel bölünmeyi sistemleştirmiştir" (Eliade, 1990: 161). İş bölümündeki ayrılıklar ve sınır(lılık)lar, inanış ve uygulamalara da yansımış; böylece kadınlara ve erkeklere özgü olan gizli törenler yapılmaya ve farklı gruplar yapılanmaya başlanmıştır. Kadınların ve erkeklerin çeşitli sebeplerle sosyal yaşamdaki ayrılmaları/bölünmeleri toplumsal cinsiyet algılarının veya "toplumsal cinsiyetlendirmenin" ortaya çıkışını beraberinde getirmiştir. Böylece sadece toplum tabanında değil zihinde de ötekileş(tir)me belirginleşmiştir (Öztürk, 2009: 6). Örneğin, Altay Türklerinde toplumsallaşmanın gerçekleştiğini kadınlar ve erkekler arasındaki gizli dilden anlamak mümkündür. Erkek/koca tarafından yaşlı akrabaların ve erkeklerin özel isimlerinin kadınlar tarafından telaffuzunun yasaklanması bu bağlamda iyi bir örnektir (Güner Dilek, 2008: 546).

Kadının olumlu konumu ve rolü sosyal, ekonomik, kültürel ve dinî sebeplerle değişikliğe uğramıştır. Türk kültüründe dinî değişimlerin yanı sıra eril söylemin ve

yönetimin egemenliği gibi sebeplerle kadına cahil, bilmez, anlamaz kişi nitelikleri atfedilmiş ve bu yüzden kadın, Şeytan tarafından kolay kandırılabilen biri olarak düşünülmeye başlanmıştır.

Radloff tarafından tespit edilen Altay mitinde yerin yaratılışı anlatılırken Eje ve Törüngey'in Şeytana/körmöse inanmaları hadisesi görülür. Yılan, köpek, Eje ve Törüngey arasında geçen yasak meyve yeme sahnesinde yılan ve köpekten sonra insan olarak önce kadının/Eje'nin kandırılması (İnan, 1986: 14-21), anlatıda kadının zayıf ve kolay kandırılabilir bir kişi olduğu algısı yaratmaktadır[12]. Benzer şekilde Altay Türklerine ait bir türeyiş mitinde kadını yaratan Maydere ona can vermesi için Ülgen'i beklerken bu durumu fırsat bilen Erlik, kadına ruh verir. Kötü kokan ve kokusundan erkeklerin kaçtığı bu kadından doğanlar ise güneşin ve ayın olmadığı iki deniz arasına sürgün edilirler (Bayat, 2007a: 110). Mit, açık bir biçimde kadını ve kadından doğanları cezalandırmaktadır.

Kadına biçilen olumsuz roller bazı atasözleri ve deyimlerle de günümüze kadar aktarılmıştır. Böylece kadının, Şeytan veya Şeytanî varlıklar ile özdeşleştirilmeye devam ettiği görülmektedir: "Erkeğin Şeytanı kadın (karı)"; "Kadın, erkeğin Şeytanıdır"; "Kadının fendi (hile, düzen) erkeği yendi"; "Kadının (cahilin) sofusu, Şeytanın maskarası" (Aksoy, 1988: 269, 340); "Kadın Şeytana pabucunu ters giydirir"; "Kadın şerri Şeytan şerrine eşittir"; "Kadının şerrinden Allah'a sığınmalı" (Alagözlü, 2009: 42).

Geleneksel kültür kadını erkek karşısında nesne konumuna yerleştirirken günümüzün popüler kültürü de benzer bir duruş sergilemektedir. Örneğin, popüler kültürün bir parçası olan rock müzik bugün "erkek üstün bir alan olarak kabul edilmekte" ve toplumsal cinsiyet kültürünün yansımalarını taşımaktadır[13]. Benzer şekilde kadın ve Şeytanı konu alan popüler karikatürlerin bir kısmında kadın, Şeytanı aldatıcı olarak kurgulanmaktadır. Kadının ve Şeytanın arkaik dönemlerdeki ilişkisi popüler kültürün bazı film afişlerine de yansıtılmaktadır. Örneğin, 2006 yapımı The Devil Wears Prada adıyla gösterimi yapılan ve Türkçeye Şeytan Marka Giyer ismiyle aktarılan film, bir roman uyarlamasıdır. Filmin afişinde yer verilen kırmızı renkte topuklu kadın ayakkabısının topuğunun Şeytan mızrağı/çatalı biçiminde yapılması arkaik bilgiye işaret etmektedir. Yine filmin Türkçe afişlerinde "Cehennem topukların üzerinde", "Bu yıl cehennem topukların üzerinde olacak" gibi ifadeler de kadın ve Şeytan ilişkilendirmesinin devam ettiğini göstermektedir. Devamlılıkta özellikle -yukarıda verilen örneklerde görüldüğü gibi- medyanın veya medyada yaratılan kadın imajının etkisi büyüktür. Medya aracılığıyla gösterilen "istendik kadın rolleri" ve "istenmedik kadın rolleri", geleneksel kültürden gelen kadın statüsü ile kaynaşarak kadını belirli kalıplar içinde sınırlandırmaktadır. Böylece toplumun kadını ve kadının da kendini tanımlaması değişmekle birlikte çoğunlukla geleneksel kalıpları aşamamaktadır (Aktaş, 2016: 195; Genç, 2018: 32; Işık, 2018: 183, Moran, 2002: 252-254).

Sonuç

Şeytan ile ilgili anlatıların bir kısmında var olan kadın ve Şeytan arasında kurulan ilişki, kadının toplumdaki konumu ve imajı hakkında bilgi vermektedir. Kadının ve Şeytanın birlikte geçtiği anlatıların kültürel feminizm yaklaşımı bağlamında değerlendirildiği bu çalışmada, önce Türk kültüründe kadının Şeytan ile özdeşleştirilmesinin sosyal ve kültürel temelleri üzerinde durulmuştur. Ardından mitik unsurlar taşıyan, özellikle "kadını" ve "Şeytanı" içeren Güney Sibirya sahasından tesadüfî örneklem yöntemi ile seçilen anlatılar eleştirel bir bakış açısı ile incelenmiştir.

Eski Türk inanç sistemine ilişkin unsurların çoğunlukla "kalıntı" olarak yaşadığı Güney Sibirya Türkleri arasındaki söz konusu anlatılarda kadın önce ötekileştirilmekte (örneğin, kocası tarafından dövülen kadına ilişkin anlatılar) ve daha sonra Şeytanı kandıran bir kişiliğe büründürülmektedir. Türk kültüründe kadının toplumsal ve siyasal yaşamdaki konumu olumlu tarafta yer alırken insanlık tarihinin hemen her kültüründe görülen anaerkil düzenden ataerkil düzene geçiş ve eril söylemin güçlenmesi kadını ötekileştiren düşüncelerin ortaya çıkışını pekiştirmektedir. Toplumun kadın üzerindeki bu etkisinin zamanla güçlendiğini ve gelenekçi kadınların da bu statü ve rol aktarımını sorgulamadan devam ettirdiklerini söylemek mümkündür.

Türk boyları arasında konargöçer hayattan ziyade yerleşik yaşamın yaygınlaşmaya başlaması ve tarımsal üretimin hızlanması akabinde kadının sadece ev içi ve bahçe işlerine yönelmesi, toplumsallaşmanın getirdiği iş bölümü, toplumsal cinsiyet algısının oluşması, din değişimleri bağlamında Güney Sibirya'da Hıristiyanlığın yayılması ve buna bağlı olarak misyoner faaliyetleri gibi etkiler kadın hakkındaki olumsuz anlatıların Türk kültüründe ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla eski Türk dininin etkin olduğu dönemin hatıralarının yaşandığı Türk kültüründe saygı duyulan ve önemli bir konuma sahip olan kadın, kadına ilişkin imaj ve kadın rolleri, daha sonraki dönemlerde değer kaybına uğra(tıl)mıştır. Bu kayıp ve özellikle kadının Şeytan ile özdeşleştirilmesi günümüzde de devam etmektedir. Popüler kültürün egemen eril söylemi ise bu devamlılıktaki en büyük etkendir.

Notlar

1 Hakaslar arasında sosyal, ekonomik ve çoğunluklu olarak dinî terminoloji alanında görülen Arap ve Fars dillerinden alıntı kelimeler, Hakas ve İslam dünyası arasındaki kültür etkileşimini göstermesi bakımından dikkate değerdir (Killi, 2001: 232).

2 Avrupa Türk Basın Birliği üyesi ve araştırmacı Aşkın Çakır ile 13/11/2017 tarihinde yapılan görüşme.

3 Birçok anlatıda Şeytanın gemiye binmesi kadın ile birlikte anlatılmaktadır. Örneğin, Buryatlar arasında kayda geçmiş efsanelerde kadının 'hatasından dolayı' Şeytanın farklı hayvan suretlerine girerek gemiye girmesi hadisesi anlatılır. Söz konusu efsanelerde Şeytanın ve gemiyi yapan adamın karısının rolleri konu açısından dikkat çekicidir. Aynı kurgu İncil'deki Tufan anlatısını hatırlatmaktadır. Daha ayrıntılı bilgi için bakınız: (Harva, 2014: 102-103). Hıristiyanlıkta yaygın olarak görülen bu kurgunun benzerini Türk boyları arasında da bulmak mümkündür. Bakınız: (Katanov, 2000: 280).

4 Türk kültüründe anaerkil dönemden ataerkil döneme geçişin bir biçimi olarak değerlendirilebilecek benzeri uygulamaların kökenleri hakkında yapılan bir çalışma için bakınız: (Çobanoğlu, 2012).

5 Soğdça yazılmış bazı metinlerde şaman kelimesinin 'Şeytan' anlamında kullanılması dikkat çekicidir. Yakutlar arasındaki Şamanist inanışlarda ayı oyun denilen "iyi şaman" ve abası oyun denilen "kötü/Şeytanî şamanın" olduğu bilinmektedir (İnan, 1986: 75, 83). Tuva Türkleri arasında özellikle lohusa kadınlara musallat olduğuna inanılan

Albıs, Tuva Şamanizminde "deli ve Şeytan" anlamına gelirken, mitlerde "çoğu kez bozkıra giden kadın görünüşlü Şeytan, bozkır cadısı veya büyücüsü" şeklinde anlatılmaktadır. Tuva Türkçesinde yer alan "mugukay" kelimesi "yalancı, riyakâr; bir şeyi düşünemeyen, aklı kıt, aptal; anlamsız, düşüncesiz" anlamlarına gelirken halk arasında "ailenin kadın sahibi, kadını" demektir (Başpınar, 2019: 31, 119). Bu kelime, eril söylemin halk arasındaki konuşmalara da yansıdığını göstermektedir. Yakutlar arasında Şamanlık gücünün ruhu şeklinde tasarlanan ve şaman yumurtadan çıktığı zaman onu terbiye eden hayvan ananın (Buyurgestey-Udagan) tek ayaklı, tek kollu ve tek gözlü Şeytanî bir kadın şeklinde tasavvur edilmesi veya Şamana yardım eden Keleni adı verilen ruhun tasvirlerinden birinde kız olarak tasavvur edilen Şeytana benzetilmesi (Bayat, 2006: 100, 149; Eliade, 1999: 60) aynı düşünüşün devamı olmalıdır. Benzer başka Şaman efsanesi için bakınız: (Bayat, 2006: 60; 2010: 61). Şamanlara kuzeyin kötü kadınları tarafından verilen eğitim hakkında bakınız: (Bayat, 2006: 94-95). Altay'da bir dönem faaliyet göstermiş olan misyonerlerin Şamanları Şeytanın hizmetkârları olarak adlandırmaları ve ayin sırasında Şamanın bedenine giren kötü ruhu anlatmak için "yelbilü" kelimesini kullanmaları, Şaman ve Şeytan ilişkilendirmesinin başka bir örneğidir. Bakınız: (Potapov, 2012: 284).

6 Stanton'un konuyla ilgili iki çalışması için bakınız: The Woman's Bible (Kadının İncili) (1895, 1898) ve "The Matriarchate" (Anaerkillik) (1891).

7 Maniheizm ve Budizm'in kadına bakış açısını ortaya koyan bir değerlendirme için bakınız: (Tokyürek, 2016: 303-307).

8 Anlatı geleneğinde kadının ve Şeytanın birlikte yer aldığı birçok rivayet bulmak mümkündür. Torgut Moğollarına ait olan ve Ögel (1995: 289) tarafından aktarılan etiyolojik bir efsanede geçen Şeytanın dişi bir deve donuna girmesi kadın ve Şeytan bağlamında dikkate değerdir. Efsaneye göre dişi deve donuna giren Şeytan, denizin diplerinde yaşamaya başlamış. Ağzından çıkan nefesi ise denizden dumanlar halinde göğe yükselen bulutları meydana getirirmiş. Bulutlar aşağı inince bu dişi deve (Şeytan) kızar ve bağırır; bu bağırmalarından gök gürültüleri oluşurmuş.

9 Baş kahramanı kadın olan kahramanlık konulu destanlardan Altın Arığ'da yer alan kadın, istendik niteliklerle tasarlanmış bir tip olarak sunulur. Arkaik niteliklerin yoğun olduğu bu türden anlatmaları, İslamiyet ve Hıristiyanlık öncesi devreye ait metinler olarak değerlendirmek mümkündür. Altın Arığ destanı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bakınız: (Özkan, 1997).

10 Ataerkilliğin hâkim olduğu dinî söylemlerde özellikle seksüalite (cinsellik), -Mezopotamya dininin de temellerinden biri olan- Günah'ın taşıyıcısıdır. Örneğin, Mezopotamya dininde ilk baştan çıkarıcı Ereşkigal, Havva'nın ve bazı rivayetlerde Adem'in gerçek karısı olduğu iddia edilen dişi Şeytan Lilith'in atasıdır. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bakınız: (Messadié, 1998).

11 Hıristiyan halk inanışlarındaki sağaltma uygulamalarında şifalı bitkilere verilen bazı isimler anaerkil ve babaerkil dönem ile ilişkilendirilebilir. Örneğin, otacılık ile ilgili bir metin olan Cyradines'de 'Şeytan şalgamı' denilen bitkiye halk dilinde "Tanrıların kraliçesi; bitkilerin annesi; toprağın, göğün ve suyun hanımı" denilmesi kadının olumlu tarafını hatırlatırken 'Şeytan' ifadesi onun gelenekte olumsuz tarafta konumlandırılmasını örneklemektedir (Eliade, 2003a: 296).

12 Altay Türklerinin destanlarında Şeytan ile ilgili bir inceleme için bakınız: (Özarslan ve Karataş, 2020). Türk kültüründe Şeytan üzerine yapılan diğer çalışmalar için bakınız: (Çobanoğlu, 2009; Uluışık, 2018: 80-84; Yıldız, 2013).

13 Bu konuda yapılmış bir çalışma için bakınız: (Sakar, 2009).

Kaynakça

Aça, M. (2018). Balıkesirli kadınların statü, rol ve cinsiyet kimliği algıları. (M. Aça, Ed.) Motif Vakfı Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildiriler Kitabı, İstanbul: Motif Vakfı, 31-38.

Akgöl, A. (2019). Tarım ve avcı-savaşçı toplumların mitlerine dünya tasavvuru bağlamında bir bakış. folklor/edebiyat, 25(97), 41-54.

Akın, H. (2002). Cadının cinsiyeti kadındır. *Kebikeç*, (13), 157-166.

Aksoy, Ö. A. (1988). *Atasözleri sözlüğü I.* Ankara: İnkılâp.

Aktaş, G. (2016). Kadına ilişkin medyatik bilgiye kadının müdahalesi: Sosyal medya örneği. folklor/edebiyat, 22(85), 193-202.

Alagözlü, N. (2009). Dil ve cins: Türkçe atasözlerinde ve deyimlerde kadın üzerine eğretilemeler ve toplum-bilişsel yapı. International Journal of Central Asian Studies (IJCAS), 13, 37-48.

Aygün, S. (1994). Kül Tegin ve Bilge Kağan Yazıtlarında kadın üzerine kısa bir inceleme. *Kültür Dergisi*, (103), 58-61.

Bachofen, J. J. (2019). *Söylence, din ve anaerki* (N. Şarman, Çev.) İstanbul: Payel.Bal, G. ve Kayabaşı,

O. A. (2019). Sibirya sahası Türk destanlarında kadının yeri ve bu bağlamda eski Türklerin kadına bakışı. *Türkiyat Mecmuası,* 29(2), 419-434.

Başpınar, Y. (2019). *Tuva Türkçesinde Şamanizm ve Şamanizm'e ait söz varlığı.*

Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi.

Bayat, F. (2005). *Mitolojiye giriş.* Çorum: KaraM.

Bayat, F. (2006). *Ana hatlarıyla Türk Şamanlığı*. İstanbul: Ötüken.

Bayat, F. (2007a). *Türk mitolojik sistemi (Ontolojik ve epistemolojik bağlamda Türk mitolojisi) 1*. İstanbul: Ötüken.

Bayat, F. (2007b). *Türk mitolojik sistemi (kutsal dişi-mitolojik ana, Umay paradigmasında ilkel mitolojik kategoriler-iyeler ve demonoloji) 2*, İstanbul: Ötüken.

Bayat, F. (2010). *Türk kültüründe kadın Şaman*. İstanbul: Ötüken.

Berktay, F. (2009). Feminist teorinin önemli bir alanı: Cinsellik. *Cogito,* (58), 58-72.

Birkalan-Gedik, H. (2009). Türkiye'de Feminizmi ve antropolojiyi yeniden düşünmek: feminist antropoloji üzerine eleştirel bir deneme. *Cogito,* (58), 285-338.

Campbell, J. (1995). *İlkel mitoloji/Tanrının maskeleri* (K. Emiroğlu, Çev.) Ankara: İmge.

Campbell, J. (2003). *Batı mitolojisi/Tanrının maskeleri* (K. Emiroğlu, Çev.) Ankara: İmge.

Çelem, S. (2016). T*efsir külliyatında Hz. Nuh kıssasının gelişimi. Y*ayımlanmamış doktora tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi.

Çobanoğlu, Ö. (2003). Kağanlık ve kamlık kurumları arasındaki çekişmenin Türk mitolojisine yansıması problematiğinde yöntem sorunları. *bilig,* (27), 19-49.

Çobanoğlu, Ö. (2009). Türk halk kültüründe şeytan telakkisi üzerine tespitler. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi,* 2(3-4), 269-282.

Çobanoğlu, Ö. (2010). Karşılaştırmalı halkbilimi bağlamında Eston ve Türk folklorunda şeytan tasarımları (M. Argunşah ve M. Ünal, Haz.) Prof. Dr. Harun Güngör Armağanı, İstanbul: Kesit, 157-174.

Çobanoğlu, Ö. (2012). Türk mitolojisinde al dini ve okra ilişkisi (Z. Dilek ve diğerleri, Ed.) 38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildirileri:Tarih ve Medeniyetler Tarihi II, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanlığı, 981-986.

Delaney, C. (2014). *Tohum ve toprak* (S. Somuncuoğlu ve A. Bora, Çev.) İstanbul: İletişim.

Demir Gürdal, A. ve Odabaş, Z. Y. (2014). Kadın ve miras: Sosyolojik bir değerlendirme. *folklor/ edebiyat,* 20(78), 37-50.

Donovan, J. (2014). *Feminist teori* (A. Bora ve M. Ağduk Gevrek ve F. Sayılan, Çev.) İstanbul: İletişim.

Eliade, M. (1990). *Dinin anlamı ve sosyal fonksiyonu* (M. Aydın, Çev.) Ankara: Kültür Bakanlığı.

Eliade, M. (1999). *Şamanizm ilk esrime teknikleri* (İ. Birkan, Çev.) Ankara: İmge.

Eliade, M. (2003a). *Dinler tarihine giriş* (L. Arslan, Çev.) İstanbul: Kabalcı.

Eliade, M. (2003b). *Dinsel inançlar ve düşünceler tarihi II* (A. Berktay, Çev.) İstanbul: Kabalcı.

Eliade, M. ve Couliano, I. P. (1997). *Dinler tarihi sözlüğü* (A. Erbaş, Çev.) İstanbul: İnsan.

Ergin, M. (1989). *Dede Korkut Kitabı I,* Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Erzene-Bürgin, D. (2014). Feminist kuram (G. Erciyeş ve N. Aydınoğlu, Ed.) *Kadın ve Toplum,* İzmir: İzmir Üniversitesi, 1-36.

Genç, H. N. (2018). Atasözlerinde toplumsal cinsiyet algısı olarak kadın. *folklor/edebiyat*, 24(94), 13-34.

Günay, Ü. ve Güngör, H. (2003). *Başlangıçlarından günümüze Türklerin dini tarihi,* İstanbul: Rağbet.

Güner Dilek, F. (2008). *Altay Türklerinde akrabalık.* (E. Arıkoğlu, Ed.) Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı, Ankara: Akçağ, 541-563.

Harva, U. (2014). *Altay panteonu* (Mitler, ritüeller, inançlar ve Tanrılar) (Ö. Suveren, Çev.) İstanbul: Doğu Kütüphanesi.

Işık, S. Y. (2018). Yılan, su, söz: kadın düşmanlığı ile belirsizlik korkusu arasındaki ilişkiye dair bir yorum denemesi. *folklor/edebiyat*, 24(93), 177-196.

İnan, A. (1986). *Tarihte ve bugün Şamanizm.* Ankara: Türk Tarih Kurumu.

İnan, A. (1991). *Makaleler ve incelemeler II.* Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Katanov, N. F. (2000). *Hakas folkloru ve etnografyası metinleri* (F. Özkan, Çev.) Ankara: Türksoy.

Killi, G. (2001). Etniçeskaya kul'tura Xakasov (Hakasların etnik kültürü). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi,* (11), 228-237.

Küçük, M. A. (2005). Altay ve Güney Sibirya bölgesindeki Türk topluluklarının dinîinanışları. Dinî Araştırmalar, 8(23), 191-218.

Messadié, G. (1998). *Şeytanın genel tarihi* (I. Ergüden, Çev.) İstanbul: Kabalcı.

Moran, B. (2002). *Edebiyat kuramları ve eleştiri.* İstanbul: İletişim.

Ögel, B. (1993). *Türk mitolojisi* (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar) I. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ögel, B. (1995). *Türk mitolojisi* (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar) II, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Özarslan, M. ve Karataş, H. (2020). Altay Türklerinin destanlarında şeytan. *Türük Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi,* (23), 1-14.

Özkan, F. (1997). *Altın Arığ destanı.* Ankara: Bilig.

Özsöz, C. (2008). Kültürel feminist teori ve feminist teorilere giriş. *Sosyoloji Notları*, (6), 51-55.

Öztürk, E. (2011). *Feminist teori ve tarihsel süreçte kadın.* İstanbul: Rağbet.

Öztürk, Ş. (2009). Feminizm. C*ogito, (*58), 5-9.

Potapov, L. P. (2012). *Altay Şamanizmi* (M. Ergun, Çev.) Konya: Kömen.

Sakar, M. H. (2009). "Dağları deldim" toplumsal cinsiyet perspektifinden p opüler m üzikte metnin analizi. *folklor/edebiyat*, 15(58), 145-163.

Saydam, M. B. (2011). *Deli Dumrul'un bilinci "Türk-İslam ruhu" üzerine bir kültür psikolojisi denemesi.* İstanbul: Metis.

Tokyürek, H. (2016). Eski Uygur Budist metinlerinde şeytan, yılan, kadın ilişkisi. *Türkiyat Mecmuası,* 26(1), 301-310.

Turan, A. (1992). Türk kültürü araştırmaları Doğu ve Güneydoğu Anadolu. Ankara: *Millî Folklor.*

Uluışık, Y. P. (2018). *Sibirya sahası Türk destanlarında yeraltı dünyası.* Ankara: Pegem Akademi.

Useev, N. (2012). Köktürk harfli Yenisey yazıtlarındaki kadını bildiren kelimelerin anlamına göre eski Türklerde kadın imajı. *Dil Araştırmaları,* (11), 57-66.

Uysal, Y. (2014). *Hakas masalları* (İnceleme-metinler). Yayımlanmamış doktora tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi.

Yıldız, H. (2013). Eski Uygur Türklerinde şeytan kavramı. *Millî Folklor,* (100), 213-224.

Yılmaz, A. (2004). Türk kültüründe kadın. *Millî Folklor,* (61), 111-123.

Yolcu, M. A. (2014). Babasız gebelik mitleri bağlamında Türk mitolojisinde gök-yer dikotomisi ve ana Tanrıça kültünün izleri. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (1), 70-92.

Yörük, A. (2009). Feminizm/ler. *Sosyoloji Notları,* (7), 63-85.